

SZEMLE

Régészeti adatok Kelet-Erdély településtörténetéhez

Benkő Elek: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.

Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint.

Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae.

Budapest 1992, 272 lap, szövegekői ábrákkal + 3 térképmelléklet + 84 képes tábla.

1. A Székelyföld délnyugati csücskében elhelyezkedő, hatodfélszáz négyzetkilométernyi területű Keresztúr-szék a késő középkorban Udvarhely-nyaszék részét képezte. 1876—1877 után a terület Udvarhely vármegye székelykeresztúri járása, 1952-től 1968-ig pedig (Maros-)Magyar Autonóm Tartomány keresztúri rajonja lett. Mai közigazgatási helyzete 1968-ban alakult ki, amikor is kettéosztották: törzsterületét 28 településsel az ekkor létrehozott Hargita megyéhez, északnyugati részét 9 faluval Maros megyéhez csatolták.

A vidék módszeres kutatása csupán az 1950-es években, a székelykeresztúri városi múzeum létrehozása után kezdődött, melynek gyűjtőterülete az egykori Keresztúr-széknek megfelelő keresztúri rajonra terjedt ki. Molnár István és Székely Zoltán kutatásait Benkő Elek folytatta, aki középkoros végzettségű régészként 1979-ben került a Székelykeresztúri Múzeumhoz. Már kinevezése évében hozzájárult az egykori Keresztúr-szék régészeti topográfiája anyaggyűjtéséhez. Ezt a munkát (ismételt terepjárások, földvárak, erődítések felmérése, középkori épületek-épületmaradványok figyelmes tanulmányozása, ásatások), melyet 1988-ig rendszeresen végezhetett, 1989—1991 között leletmentéssel egészítette ki. Kutatásainak eredményeit példás alaposággal és késlekedés nélkül könyv alakban tette hozzáférhetővé a szakemberek és mindazok számára, akik érdeklődtek Erdély távolabbi múltja iránt. A kötet magvát az *Adattár* (49—251. l.) és a hozzá csatlakozó illusztrációs anyag képezi, mely 28 település 211 régészeti lelőhelyét és leleteit ismerteti. Ez előtt olvashatók a *Bevezetés* (7—12. l.), a *Keresztúr-szék természeti viszonyai* (13—14. l.), a *Keresztúr-szék területe az őskortól a római kor végéig* (14—17. l.), a *Népvándorlás kora* (17—21. l.), a *Honfoglalás és Árpád-kor* (21—28. l.), a *Telegdi székelyek és Keresztúr-szék kialakulása* (19—33. l.), a *Késő középkori és kora újkori Keresztúr-szék* (33—40. l.) című fejezetek, valamint az *Irodalom és rövidítések* (41—46. l.) és a *Jelkulcs* (47. l.). A kötetet német nyelvű kivonat (253—259. l.), az ábrák és képes táblák német nyelvű magyarázata (261—266. l.) meg *Helységnév-mutató* (269—272. l.) egészíti ki.

Az egykori Keresztúr-szék — első alkalommal 1602-ben felsorolt — falvaiból a szerző, szándékától független okokból, csak a ma Hargita megyéhez

tartozó 28 település lelőhelyeit tárhatta fel, a Maros megye területén fekvő 9 falu emlékei nem szerepelnek munkájában. A könyv az őskortól a modern idők kezdetéig terjedő évezredek emlékeit ismerteti-értelmezi, ám lapjain különös súllyal szerepel a középkor és az azt közvetlenül megelőző időszak régészeti hagyatékának és a vele összefüggésbe hozható írásos forrásoknak, nyelvészeti adatoknak a tárgyalása. Ami a tanulmányozott korszak lezárását illeti, „... szinkron meg gondolásból, saját használatra 1690-et, az önálló erdélyi fejedelemség megszűnésének évét fogadtam el a régészeti kutatás és a történeti adatgyűjtés felső időhatáraként — írja Benkő Elek. — Indokolta tette ezt az a körülmény is, hogy a 17. század tárgyi emlékei, minimális kivételtől eltekintve, ma már csak régészeti módszerekkel kutathatók, ugyanis a környéken gyűjthető, rendkívül gazdag néprajzi-helytörténeti anyag csak a 18. századig nyúlik vissza.”

Az őskor és a korai antikvitás régészetében jártas recenzens nem vállalkozhat az alapvetően középkorcentrikus szemléletű mű és különösen a szerző történeti következtetéseinek érdembeli bírálatára. Ám reméljük, az sem lesz haszontalan, ha felhívjuk a figyelmet erre a sok tekintetben úttörő munkára és röviden bemutatjuk Keresztúr-szék (sőt esetenként a tágabb Kelet-Erdély) településtörténeti képét úgy, ahogyan az Benkő Elek kutatásai nyomán kirajzolódik.

2. Keresztúr-szék területén az őskor (paleolitikum) nyomaira mindeddig nem sikerült rábukkanni; a legkorábbi (a Kr. e. 5—4. évezredre keltezett) leletek a kora neolitikus Starčevo-Körös és a középső neolitikus Vinca-Tordos művelődés idejéből származnak, ezt követi a már rézkori erődi (Cucuteni), tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra népeinek gyarapodó, de még mindig gyér hagyatéka (4. évezred második fele — 3. évezred eleje). A településhálózat érezhető sűrűsödése a 24 lelőhellyel jelzett késő rézkori Coțofeni (Kolozsokorpád I) művelődés idején, a 3. évezred második felében következik be. A korai bronzkor nyomai hiányoznak, ám a középső, illetve a késő bronzkori Wietenberg és Noua kultúra idején, a Kr.e. 2. évezred közepe és kb. 1200 között a vidék — történetében először — sűrűn lakottá válik (87 lelőhely). Az ún. Hallstatt-periódus első felében, a 11—9. sz.-i Gáva kultúra időszakában ismét csökken a lelőhelyek száma. A korai vaskor „előszkíta” és szkíta emlékeiről alig tudunk, de a

késő vaskor (La Tène) kelta hatásról is árulkodó dák települései számbeli gyarapodást mutatnak, sőt két földvár is épül, Székelyszenterzsébet és Nagyalambfalva határában (Kr.e. 1.—Kr.u. 1. sz.).

Az őskor, különösen a neolitikum réz- és bronzkor időrendjével kapcsolatban hasznos lett volna közölni, hogy a szerző esetenként milyen kronológiai rendszerhez igazodott: a „hagyományos” („történeti”), az ún. „konvencionális”; vagy a „kalibrált” radiokarbon keltezés napjainkban használatos adatait tekintette-e mérvadónak.

A római hódítást (Kr.u. 106) követően a vidék Dacia provincia része lett. Benkő Elek megfigyelése szerint a római korban a késői dák telepek többségén az élet megszűnik, a népesség megcsappan. Feliratos kő nem került napvilágra, s csupán egyetlen kőépület — egy szerény *villa rustica* — maradványaira sikerült rábukkanni. Mindez a romanizáció alacsony fokára utal, s a leletanyag azt sejteti, hogy a vidéket — s egyben a provincia jelentős részét — a rómaiak már Aurelianus előtt, a 260-as években feladták.

A rómaiak kivonulása után a Daciát megszálló gótok sűrűn benépesítették a két Küküllő vidékét. A nekik tulajdonított 37 lelőhely jellege és leletanyaga egy beköltöző új népességre vall. A gótok uralma 376—380 táján ér véget a hunok terjeszkedése következtében. Mind a hunok, mind az őket 455 körül felváltó gepidák régészeti hagyatéka igen szegényes. Az 567—568. évi „avar honfoglalás” után a 7. században kelet felől megkezdődött a szlávok beáramlása, melynek nyomán az avar szállásterület a Maros középső folyása és a Küküllő alsó szakasza mentére zsugorodott. A keresztúr-széki terepbejárások és ásatások meglehetősen sűrű 8. századi településhálózat létezéséről tanúskodnak (29 lelőhely). A leletekből avar és szláv hatás olvasható ki, ám ma sem egészen világos, mit is jelent, milyen etnikai következtetésekre vezethet ez a sokat emlegetett „hatás”. A szerző saját kutatásai nyomán — a korábbi feltételezésekkel ellentétben — arra a következtetésre jutott, hogy a késő népvándorlás kori telepek többségén az élet nem szűnik meg a 8. században, hanem tovább folytatódik a 9—10. század folyamán is, mi több, néhányukat csak a kora Árpád-korban hagyták el lakóik. E kései telepek déli kapcsolatokról tanúskodó leletanyagának feltűnése az avar birodalom 8. sz. végi összeomlását követő eseményekkel: a bolgárok fennhatósága alól kiváló délszlávok itteni megjelenésével s magával az erdélyi bolgár uralom kiépülésével hozható összefüggésbe.

Amikor 895-ben a magyar törzsek egy része — valószínűleg a Keleti-Kárpátokon át — behatolt Erdélybe, nagy többségük tovább is vonult az Alföld irányába. A 10. században erdélyi magyar népesség csak a Kis-Szamos és az Aranyos meg az egyesült Küküllő és a Maros völgyében mutatható ki, valamint Délkelet-Erdélyben, ahol jelenlétét fegyveres-lovas sírok jelzik. Mindez arra figyelmeztet, hogy meg kell különböztetni Erdély (és különösen Kelet-Erdély) katonai-politikai megszállását, mely kétségtelenül bekövetkezett már a 10. sz. folyamán, a vidék hosszabb ideig elhúzódó magyar benépesítésétől.

A szerző részletesen foglalkozik a magyarság Erdélyben való szakaszos megtelepedésére, a magyar szállásterület feltételezett határvonalain kiépített erődítésekre, gyepűkre, sáncvonalakra vonatkozó elméletekkel. Megfigyelései szerint a 11—12. századi magyar köznépre jellemző régészeti leletek törés nélkül kimutathatók a Küküllő Segesvár és Székelyudvarhely közötti szakasza és annak mellékvölgyei mentén, amiből arra következtet, hogy e vidék a székelység beköltözése előtt nem gyepűelve, hanem benépesített terület, Küküllő megye része volt. Figyelemre méltó, hogy a 11—12. században kialakuló falurendszer nem a megelőző időszak — egyébként sűrű — településhálózatára épült, a késő népvándorlaskor szláv népessége telepeinek nagy részén ugyanis az élet a 10. században örökre megszűnt.

A késő népvándorlás kori szlávok és a később betelepülő székelység közé ékelődő, vármegyei keretek között élő magyarság létét nemcsak a 11—12. századi, a kora Árpád-kor magyar köznépre valló leletekkel jelzett „régészeti horizont” bizonyítja, hanem a szláv eredetű helynevek történeti forrásértékének újabb szempontú felbecsülése is valószínűsíti.

Amikor a 13. századi oklevelekben először bukkannak fel a telegdi székelyek, a korábbi, kivétel nélkül tovább élő települések mellett újak keletkeznek, hirtelen mintegy két és félszeresére emelkedik a vidék lelőhelyeinek száma. Ez a változás nem tulajdonítható a spontán népszaporulatnak, hanem — éppen a régészeti topográfiai kutatás eredményeképpen — új népesség, a telegdi székelyek megjelenésével hozható kapcsolatba. Erre az eseményre a 12—13. század fordulóján vagy a 13. sz. elején kerülhetett sor. A szerző az oklevelekből arra következtet, hogy a 13. sz. végén a vidék már nem megyei föld volt, hanem olyan terület, amelyen a székelyek saját törvényeik szerint éltek. Az eddigi elgondolásokkal ellentétben tehát úgy vélekedik, hogy a székely székek kialakulásának folyamata nem a 14—15. sz.-ban ment végbe, hanem a 13. század végéig vezethető vissza. Azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Telegdi(Udvarhely)-széken belül Keresztúr (fiú)-szék már a 14. század folyamán kialakult.

A kor régészeti hagyatékában külön színfoltot jelent két, Székelykeresztúr déli peremén feltárt lakóház, melynek leletanyaga a 13. század második felénél korábbi szász közösséget sejtet. Ez arra utal, hogy a szomszédos Kézd(Segesvár)-szék környékére az első szász csoportok már a 13. század első felében megérkeztek.

A Keresztúr (és általában Udvarhely) -széki, Fogaras környékéről származó románság csupán a késő középkori és kora újkorai forrásokban jelenik meg, első említésére 1595-ben kerül sor.

A kötetben tárgyalt korszak tanulmányozása vezette a szerzőt annak megfogalmazására, hogy „módszertani szempontból feltétlenül elgondolkodtató és más korok kutatói számára is tanulságos, hogy a késő középkori, illetőleg kora újkorai, látványosan fejlődő anyagi kultúra önmagában nem tükrözi azt a történeti tény, miszerint a 16. század második fele és a 17. század eleje a székely történelem egyik mélypontja volt”.

3. Régészeti topográfiai kutatásainak eredményeit összegezve Benkő Elek tudatában van annak, hogy a feltárt 211 lelőhely nyilván csak része az egykori teljes településszámnak. „A terület alapos ismeretében azonban feltételezhető — folytatja —, hogy az így kiszámítható, négyzetkilométerenkénti 0,56-os lelőhelysűrűség nagyságrendjét a későbbi kutatás sem fogja lényegesen módosítani, akárcsak a lelőhelyek korok szerinti belső arányait sem.” Hangsúlyozza továbbá: „A feldolgozott területen,

akárcsak a Székelyföld más vidékein is, az Árpád-kor folyamán kialakult településhálózat kis módosulásokkal napjainkig fennmaradt, és magyar népessége is lakosságcsere, illetőleg újratelepítés nélkül vészelte át a középkor, különösen pedig a török kor időszakát, máig megőrizve számos, a késő középkorig visszavezethető család- és határnevet.”

László Attila